

ҒТАР 16.41.25

Ғылыми мақала

Ж.С. Аймахан*Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, Қазақстан
(E-mail: jyldizai.ai@gmail.com)***Түркі тіліндегі мақал-мәтелдердің тақырыптық қолданысы**

Аңдатпа. Әрбір халықтың мақал-мәтелдері оның өмір салтын, дүниетанымын, тәрбиелік жүйесін бейнелейтін даналық қазынасы болып табылады. Мақал-мәтелдер ұрпақтан ұрпаққа жалғасып, халықтың мәдени мұрасына айналады. Қазақ және түрік халықтарының мақал-мәтелдерінде ортақ құндылықтар мен тақырыптар көп кездеседі. Бұл мақалалар отбасы, ана мен әке, бала тәрбиесі, әйел мен ер адамның рөлі сияқты маңызды әлеуметтік мәселелерді қамтиды. Қазақ және түрік тілдеріндегі мақал-мәтелдер арасындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтарды талдау арқылы екі халықтың мәдениетінің жақындығы мен тарихи байланыстары туралы түсінік алуға болады. Әсіресе, отбасы құндылықтары мен отбасындағы әр адамның орны туралы мақал-мәтелдерде ортақ пікірлер көрініс табады. Қазақ халқы да, түрік халқы да ата-анаға, әсіресе анаға, ерекше құрмет көрсетеді. Балаларға тәрбиелік мәні зор үгіт-насихаттар айтылып, олардың өмірде дұрыс жолмен жүруі үшін еңбек пен мейірімділікке тәрбиелейді. Бұл зерттеу қазақ және түрік мақал-мәтелдерінің арасында терең мәдени байланыс пен рухани сабақтастық бар екенін көрсетеді. Мақал-мәтелдер халықтың рухани байлығын сақтап, ұрпаққа жалғастырады, бұл екі елдің мәдени мұрасының ажырамас бөлігі болып табылады.

Түйін сөздер: мақал-мәтелдер, отбасы құндылықтары, қазақ-түрік мәдениеті, ана мен әке, бала тәрбиесі.

DOI: <https://doi.org/10.71078/mj2zg040>

Түсті: 30.01.2025; Мақұлданды: 20.03.2025; Онлайн қолжетімді: 25.03.2025.

Кіріспе

Әр халықтың даналығы мен жігерлігі мақал-мәтелдерінен айқын көрініс табады. Басқа ұлттың даналығын білу арқылы, біз сол ұлтты жан-жақты тани аламыз, халықтар арасындағы ұқсастықты, достықты сезінеміз. Туыстас түркі халықтарының қай-қайсысын алсақ та, рухани қазынаға бай, ұрпағына қалдырар өсиеті мол. Мақал-мәтелдердің мазмұнына, сөздік құрамына қарап, олардың қашан пайда болғанын, тақырыбының сан алуандығын байқауға да болады. Қай елде болмасын ел мен жер, оны сүю, құрметтей білу, батырлық пен батылдық, оқу-ғылым, ерлік пен еңбек, отбасы, дін, жақсы-жаман қасиеттер, сұлулық, табиғат, т. б. сияқты тақырыптар мақалдардың басым бөлігін құрайды. Сондай-ақ, әр ұлттың кәсібіне, тұрғылықты жеріне, ұлттық болмысына, тіпті жиі тұтынатын заттарына, тағамына байланысты да жекеленген, болмысын танытатын аталы сөздері де кездесіп жатады. Ол атаулар басқа ұлттарда сирек немесе мүлде кездеспейтін мүмкін.

Қоғам іргетасының қалыптасуында «отбасы» мәдениетінің ықпалы зор. Адам – әр мемлекеттің құнды қазынасы болса, отбасы – мемлекеттің ішіндегі шағын мемлекет. Барлық елде әрбір қоғам мүшесінің орны ерекше, отбасы ретінде адамдардың қоғамға тигізер үлесі зор. Қазақ халқы «Отбасы ошақ қасы» деп отбасы сөзін ошақпен, жылулық, мейіріммен байланыстырады.

Зерттеу әдістемесі

Түркі халықтарының мақал-мәтелдеріне өте ұқсас келеді. Олардың М. Қашқаридың «Диуани Лұғат-ит түрк» сөздігінен бастау алғаннан болса керек. Тілдік өзгеріске ұшырағанмен, сөздердің орны ауысқанмен, мағынасы бір болып келеді. Түбі бір түрік халқының қазақ халқымен ортақ тұстары көптеп кездесіп жатады. Екі елдің шығу тегі, тілі, діні өте ұқсас келеді. Мәселен, отбасылық мәселені алар болсақ, екі мемлекетте де «өмірдің тірегі- әке, тұрағы ана» деп ата-анаға ерекше құрметпен қарайды. Осы бір үлкен құндылықтардың екі ел арасындағы мағыналас мақал-мәтелдерден қалай көрініс табатын қарастырсақ. Отбасына қатысты мақалдарда әр отбасы мүшесіне қандай да бір талап қоятындығы, қоғам алдындағы міндеттерін тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйінімен жеткізе білгендігін аңғаруға болады.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Отбасындағы ең киелі, қасиетті адам – ана. Ана туралы жырламаған ақын, мүсінін жасамаған мүсінші, ән арнамаған әнші, құрметтемейтін адам жоқ. Барлық тіршіліктің басы, үйдің берекесі де аналарымыз. Сондықтан да аналар жайлы мақалдар қай халықта болсын, көптеп кездеседі.

Қазақ тілінде: Жұмақ ананың аяғының астында

Түрік тілінде: Cennet annelerin ayakları altındadır (Güneş, 1999: 432) немесе,

Қазақ тілінде: Анаңды Меккеге арқалап барсаң да, қарызынан құтыла алмайсың.

Түрік тілінде: Anneni sırtında Hicaz Mekke'ye götürsen de, hakkını ödeyemezsin. (Güneş, 1999: 410), – деп Қазақ халқы да, Түрік халқы да қасиетті Меккеге жаяу апарсаң да, ананың қарызынан құтылу мүмкін емес екенін айтады. Әлбетте, шыр етіп дүниеге келген күннен бастап, есейіп ер жетіп кеткен баласы үшін әр ана жүрегін шүберекке түйіп, соңғы демі қалғанша, баласының тілеуін тілеп өтеді. Ананың балаға деген махаббатының өлшеуі жоқ. Ал келесі мақалда:

Қазақ тілінде: Анасын көріп қызын ал,

Ыдысын көріп асын іш.

Түрік тілінде: Anasına bak kızını al,

Keparına bak bezini al (Güneş, 1999: 409), – деп өмірлік жар таңдағанда да, қызын көрмесе де, білмесе де анасының қандай екеніне мән берген. Анасының мінезінің, тәрбиесінің ел арасындағы маңызы зор болған. Бұл жерден де аңғаратынымыз ананың қоғам өмірінде де үлкен рөл атқаратындығы. Яғни, жоғарыда аталған үш мақал-мәтелдің мағынасы ғана емес, дыбысталуы да ортақ боп келеді. Сондай-ақ, келесі бір мақал-мәтелден ананың орнын өмірде еш адамның алмастыра алмайтынын, анасыз адамдардың жауһарға қол жеткізсе де жүрегінің бір бөлігі бос тұратынына көз жеткіземіз:

Қазақ тілінде: Әкесіз жетім жарты жетім,

Шешесіз жетім анық жетім.

Түрік тілінде: Anasız çocuk evde çürür,

Babasız çocuk çarşıda (Сарыбаев, 2023: 428) / (Анасыз бала үйде шіриді, Әкесіз бала базарда)

Қазақ тілінде: Анадан артық дос бар ма?

Ашудан жаман қас бар ма?

Түрік тілінде: Ana gibi yar olmaz,

Bağdat gibi diyar olmaz. (Güneş, 1999: 124) (Ана сияқты ғашық болмас, Бағдат сияқты ел болмас).

Бұл мақалдан аңғаратынымыз ана сияқты баласы үшін ешкім қуана да, қайғыра да алмайды. Мақал-мәтелдегі сөздердің орны ауысқанымен, мағынасы толықтай сақталады.

Нәтижелер мен талқылаулар

Отбасында орны бөлек адам – әке. Әке – асқар тау, отбасының тіреуі, қамқоршысы, асыраушысы. Отағасының тәрбиесі, махаббаты, мейірімі ерекше болады. Баланың әкеге деген құрметі де ерекше. Екі елдің де отбасылық психологиясына үңілер болсақ, ер адам сөздің иесі, барлық мәселенің түйінін шешуші, қабағына қарап отбасы мүшелері ойын аңғарып, әр нәрсені орнымен жасап отырған. Төмендегі мақал-мәтелдер арқылы халық әкенінің қоғам алдындағы дәрежесін, сый-құрметін, қадірін аңғартады:

Қазақ тілінде: Әкесін сыйламаған кісіні баласы сыйламайды.

Түрік тілінде: 1. Babasına hayrı olmaуanın kimseye hayrı olmaz (Әкесіне қайыр қылмаған, ешкімге қайыр жасамайды)

2. Atasına düşman olan, evladına dost olmaz.

(Атасына жау болған, адам баласына дос болмайды) немесе

Қазақ тілінде: Әкенің қадірін балалы болғанда білерсің

Түрік тілінде: Baba olmaуan, babasının kıymetini bilmez (Әке болмай, әкенің қиындығын білмес), – деп әкенің бала үшін еңбегінің есепсіз екенін айтып, жеткізгісі келеді. Енді бірде:

Қазақ тілінде: Әкенің байлығы балаға азық болмас.

Түрік тілінде: Baba malı tez tükenir (Әкенің малы тез таусылар), – деп баланы еңбекке баулып, жалқаулықтан аулақ болуға шақырады. Әкесі ұл баланы жанында ертіп жүріп, болашақта оның да бір отбасының асыраушысы болатынын, мойнына үлкен жауапкершіліктің артылатынына тәрбиелейді, кәсіпке үйретеді.

Ер адам мен әйел адамның сөз байласып, шаңырақ көтергенде, алдымен армандап, Алладан тілейтіні – бала. Нәресте дүниеге келген күннен ата-анасына қуаныш сыйлап, отбасыларының берік, махаббатқа толы, көз нұры, көңіл қуанышына айналады. Қазақ халқы да, Түрік халқы да бала тәрбиесіне, күтіміне ерекше назар аударады. Сондықтан халық даналығы:

Қазақ тілінде: Балалы үй базар, баласыз үй мазар.

Түрік тілінде: Çocuklu ev pazar, çocuksuz ev mezar, – деп шаңырақ көтерген отбасында баланың орнын ерекше бағалап, асыға күтеді. Бала болмаған үйде қуаныш та, күлкі де жоқ, мазармен теңестіреді. Бұл мақал-мәтелдің мағынасы да дыбысталуы да бірдей боп келеді. Сондай-ақ, баланың пәктігі, шыншылдығы, періштедей тазалығы жайында халық былай дейді:

Қазақ тілінде: Балалы үйдің ұрлығы жатпас

Түрік тілінде: Bir çocuktan bir deliden al haberi, –

Түрік халқында да, «бір нәрсені білгің келсе, баладан не ақымақтан сұра» (тікелей аудармасы) деп, олардың пәктігін мақал-мәтелдеріне қосады.

Сонымен қатар:

Қазақ тілінде: Баланы жастан

Түрік тілінде: Ağaç yaş iken eğilir (Жас ағаш тез иіледі), – деп бала тәрбиесіне үлкен мән беріп, кішкентай кезден дұрыс тәрбиелеу керектігін айтады. Түрік мақал-мәтелдерінде де жас шыбық иілгіш болатындай, бала да тәрбиеге тез бағынатынын астарлап жеткізеді. Сол сияқты келесі бір мақал-мәтелде:

Қазақ тілінде: Бала, баланың ісі шала

Түрік тілінде: Çocuğa iş ver, ardına sen düş. (Балаға іс тапсырсаң, артына түс), – деп бала балағын жасайтынын ескертеді. Әр балаға қатысты мақалдың мағынасына үңілсек, екі елде де балаға деген сүйіспеншілік, еркелету жатқандығы сезіледі.

Сонымен қатар отбасы жайлы сөз болғанда, ерекше суырылып шығатын тақырып – әйелдерге қатысты. Себебі, әйел адамның қоғамда, отбасында атқаратын рөлі ұшан-

теңіз. Әйел – алдымен ана, ақжаулықты әже, екі елді байланыстырып, бірлікті сақтаушы, туыстық орнататын, ер адамның бақыт мекеніне айналған нәзік жаратылыс иесі. Ежелден әйел адамдарды мойнына артылған қаншама міндетке, ыстықты да, суықты да қабылдап, жат жұртқа барып сіңісіп, барлық нәрсенің бабын таба білгеніне қарап, халқымыз

Қазақ тілінде: Әйел қырық шырақты, – десе, қандас бауырларымыз:

Түрік тілінде: Kadının kırk tuttu var, biri sönse biri yanar, – әйел заты қырық шырақты, бірі сөнсе, бірі жанады деп нәзік жандыларға ерекше құрмет танытады. Сондай-ақ, екі елде де әйелдерді ерекше бағалайтын, мағыналас мынадай мақал-мәтел бар:

Қазақ тілінде: Әйелі жоқ үй жетім.

Түрік тілінде: Kadınsız ev olmaz (Әйелсіз үй болмас), – деп әйелдерді ерекше бағалаған. Пайғамбарымыздың өзі ерекше бағалап, қаншама хадисінде сөз еткен ерекше қоғам иесі – қыз бала. Қыз дүниеге келген күннен бастап, «шаңырақтың қырық шырағы жағылды» деп елде ерекше қуаныш болған. Отбасында ұл баланы қаттырақ тәрбиелесе, қыз баланы қонақ деп ерекше құрметтеген. Олардың тәрбиесіне ерекше жауапкершілікпен қоғам болып ат салысқан. Себебі, болашақтың барлық тармағы осы нәзік жанды арулармен байланыстырылған. Сол себепті, бала тәрбиесіне ерекше мән беретін екі халықта да:

Қазақ тілінде: Қызға қырық үйден тыю

Түрік тілінде: Kadını erkek değil, ar ve namus korur.

(Әйелді еркек емес, ар мен намыс қорғайды), – деп қыз баланың жүріс-тұрысына, тәрбиесіне, сөзіне, киіміне ерекше мән берген. Енді бірде:

Қазақ тілінде: Қызым саған айтам, келінім сен тыңда

Түрік тілінде: Kızım sana söylüyorum, gelinim sen anla

(Қызым саған айтамын, келінім сен түсін) – деп, қызына айта отырып, барша нәзік жандыларға құлақ қағыс жасап, тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйінімен, бір қауымды тәрбиелеген. Жаңа түскен келінге үйреткісі келгенін, астарлап жеткізген, жанын жаралап алудан сақтанған. Келінді «қызым» деп бауырына басқан. Сөйтіп жаңа ошақтың шамын жағып, жақсы ана, инабатты келін, сыйлы жеңге, болашақта сабырлы, салиқалы әулиетті тәрбиелейтін отана болуы үшін, аналар аянбай еңбек еткен. Осылайша ұрпақ жалғастығы, ел тұтастығын сақтайтын жастарды тәрбиелеу дәстүрін қалыптастырған.

Қазақ тілінде: Қыз бала жат жұрттық

Түрік тілінде: Kız çocugü, el çocugü. (Қыз бала, қолбала), – деп қыз баланы үнемі төрге отырғызып, ерекше еркелеткен. Барлық наз қылықтарын қабылдап, жастайынан жат жұрттық екендігін есіне салып, үй шаруасына икемдеп, басқа ошақтың түтінін түзу түзететіндей етіп тәрбиелеген.

Қорытынды

Қазақ-түрік мақал-мәтелдері күні бүгінге дейін жалғасып келе жатқан ортақ тіл қазынасы. Түрік және қазақ мақал- мәтелдерінен олардың тақырыптары мен мазмұндарының ортақтығын сақтап қалғанын аңғарамыз. Мақаламда талданған мақал-мәтелдерден кейбірінің дәл баламалары болғанын байқасақ, енді бірінің сөздерің орны ауысқанмен мағынасын сақтап қалғаны аңғарылады. Түрік халқында да, қазақ халқында да әр шағын мемлекет мүшесіне жеке мән беріп, тәрбиесіне ерекше көңіл бөлген. Ұсақ дүниеден көлемді мәселелерге ден қойып, мемлекеттің мызғамастығын сақтау үшін үлкен жұмыстар атқарған. Халық арасында тоқсан ауыз сөзді, бір ғана сөзбен шешетін «ауызша энциклопедияларын» қалыптастырған. Сөйтіп мақал-мәтелдер бүкіл халықтың өмірін суреттей білген, қастерлі ескерткішіне, сарқылмас даналығына айналған. Мақаламда екі елдегі отбасына қатысты мақалдарды зерттей келе, олардың қоғам өміріндегі қызметін айқын аңғаруға болады. Мақал-мәтелдерден қазақтар мен түріктерде отбасы және неке

ұғымы аса қастерлі екенін түсінеміз. Мәдени мұрасының көптеген ұқсас тұстары, ойлау дәстүрі, дүниетанымы туыстас түбі бір екендігінің айғағы. Мақаламда тек отбасының құндылығы ғана емес, екі елдің мәдениетін біріктіре білу көзделді. Бұдан өзге де мақал-мәтелдер көптеп кездеседі. Әлі де тереңдетіп зерттеу жұмысын жүргізіп, осы бір құнды дүниелерге зер салсақ, бұл ортақ мәдени құндылықтардың ашылуына үлкен үлес қосады деп ойлаймын.

Әдебиеттер тізімі

- Güneş, S. (1999). Türk ve Rus Atasözleri Arasındaki Benzerlikler.
Сарыбаев, Ш. (2023). Мұрағаттағы мақал-мәтелдер. Қазақ университеті.

References

- Güneş, S. (1999). Türk ve Rus Atasözleri Arasındaki Benzerlikler [Similarities Between Turkish and Russian Proverbs] (In Turkish)
Сарыбаев, Ш. (2023). Мұрағаттағы мақал-мәтелдер [Proverbs in the archive]. Қазақ университеті. (In Kazakh)

J.S. Aymahan

*Sh. Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, Kazakhstan
(E-mail: jyldizai.ai@gmail.com)*

Thematic Use of Proverbs in Turkish

Abstract. Proverbs of each nation are a treasure trove of wisdom, reflecting its way of life, worldview, and education system. Proverbs are passed down from generation to generation and become the cultural heritage of the people. The proverbs of the Kazakh and Turkish peoples have many common meanings and themes. These articles discuss important social issues such as family, mother and father, raising children, the role of women and men. By analyzing the similarities and differences of proverbs in the Kazakh and Turkish languages, one can get an idea of the cultural closeness and historical ties between the two nations. Particularly common opinions are reflected in proverbs about family values and the place of each person in the family. Children are taught educational propaganda, hard work and kindness so that they can follow the right path in life. This study shows that there is a deep cultural connection and spiritual continuity between Kazakh and Turkish proverbs. Proverbs preserve the spiritual wealth of the people and pass it on to generations, it is an integral part of the cultural heritage of both countries.

Keywords: proverbs, family values, Kazakh-Turkish culture, mother and father, raising a child.

Ж.С. Аймахан

*Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова, Кокшетау, Казахстан
(E-mail: jyldizai.ai@gmail.com)*

Тематическое использование пословиц в турецком языке

Аннотация. Пословицы каждого народа – это сокровищница мудрости, отражающая его быт, мировоззрение, систему образования. Пословицы передаются из поколения

в поколение и становятся культурным достоянием народа. В пословицах казахского и турецкого народов много общих значений и тем. В этих статьях рассматриваются важные социальные вопросы, такие как семья, мать и отец, воспитание детей, роль женщин и мужчин. Анализируя сходства и различия пословиц в казахском и турецком языках, можно получить представление о культурной близости и исторических связях двух народов. Особенно распространенные мнения отражены в пословицах о семейных ценностях и месте каждого человека в семье. Детей обучают образовательной пропаганде, учат трудолюбию и доброте, чтобы они могли идти по правильному пути в жизни. Данное исследование показывает, что между казахскими и турецкими пословицами существует глубокая культурная связь и духовная преемственность. Пословицы сохраняют духовное богатство народа и передают его поколениям, это неотъемлемая часть культурного наследия обеих стран.

Ключевые слова: пословицы, семейные ценности, казахско-турецкая культура, мать и отец, воспитание ребенка

Автор туралы мәлімет:

Аймахан Ж.С. – магистрант, Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, Қазақстан.

Information about authors:

Aymahan J.S. – Master’s student, Sh. Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, Kazakhstan.

Сведения об авторах:

Аймахан Ж.С. – магистрант, Кокшетауский университета им. Ш. Уалиханова, Кокшетау, Казахстан.